

15
57

Evangelikus
Hittudományi
Egyetem

DOKTORI ISKOLA

***Exegetikai vizsgálat az emberi élet értékéről a pentateukhoszi hagyományok
„gyilkosságtörténeteiben” és jogi szövegeiben***

Molnár Lilla

Témavezetők

Dr. Varga Gyöngyi, tanszékvezető, egyetemi docens, EHE Ószövetségi Teológia Tanszék

Dr. Kőszeghy Miklós, egyetemi tanár, EHE Ószövetségi Teológia Tanszék

Budapest, 2023.

Kutatási előzmények és célkitűzések

Az érdeklődésem az Ószövetség iránt teológiai tanulmányaim kezdete óta formálódik, a halál és az emberölés kérdése azonban még régebb óta foglalkoztat. A két jelenség a lelkész szakos szakdolgozatomban ért össze először, melyben a Dávid-narratívában előforduló halálesetek, gyilkosságok elbeszéléseinek exegézisét végeztem el, mely folyamat közben tisztázódott bennem, hogy mélyebb és átfogóbb figyelmet szeretnék szentelni azoknak az ószövetségi szakaszoknak, amelyekben egyik ember elveszi a másik életét. Ezek az elbeszélések gyakran felkavaróak a kortárs olvasó számára és sok morális, teológiai és hitbeli kérdést is felvetnek.

Dolgozatomban a Num 25 és az Ex 32 elbeszéléseit *gyilkosságtörténeteknek* nevezem, mert a történetek központi szervezőereje, az események csúcspontja az emberölés cselekedete, ami oldja a közösség feszültségét, de visszafordíthatatlanságával egyben terhet is ró az elkövetőre és közösségére egyaránt.

Az emberi élet értéke és erőszakos bevégezése összetett kérdések, különösképp arra nézve, hogy a Héber Bibliában számos különböző, olykor ellentétes hagyományt, történetet találunk azokkal kapcsolatban. Nyugtalanító, ugyanakkor rendkívül izgalmas téma az, hogy mi mozgatta ezeknek a történeteknek a szereplőit, a történetek megformálóit és hagyományozó közösségeit. Miről szólnak a történetek saját idejükben és kontextusukban, mit mondanak a lejegyzett szövegekben, és milyen üzenetük lehet a kortárs olvasó számára. Mennyiben tekintendők tévedhetetlen paradigmának és mennyiben szükséges róluk „lehámozni” az emberit, hogy kivilágojon az életet adó és igenlő Isten mondanivalója az ember számára. A hitéleti relevancia mellett az Ószövetség gyilkosságtörténetei különböző korszakok világait tárják fel, közösségek motivációit és intencióit különböző történelmi és társadalmi helyzetekben. Valamint egy olyan vallási dimenzió fejlődési lépcsőfokait, melyek nemcsak egyéni sorsokat határoznak meg, hanem Izrael egész történelemértelmezését áthatják.

Vizsgálatomban áttekintem azokat a Tóra-szakaszokat, amelyek párbeszédbe lépnek egymással az emberi élet értékének témájában. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a vallási és szociális aspektusok nehezen választhatóak el. A Héber Biblia (bizonyos szövegeinek) meggyőződése, hogy az emberi élet egyedül Istentől származhat, és épp ezért annak elvétele, kioltása tabu a másik ember számára. Az emberi élet értékének abszolút volta megkérdőjeleződik akkor, amikor különböző hagyományok különböző élethelyzetektől (pl. háború, kultusz) teszik annak védelmét függővé.

Számos történet és hagyomány nyomán az emberi mintha elveszteni általános és örök értékét, ha bizonyos idők és szükséghelyzetek úgy kívánják. Az emberek feláldozhatóvá válnak ezekben a történetekben valami nagyobb jó érdekében, mint a vallásos tisztaság vagy a területi biztonság. Mindez isteni parancs mögé rejtve úgy jelenik meg, mint amely az isteni szándék és üdvtörténet része. Bizonyos

ószövetségi gyilkosságtörténetek felvetik azt a kérdést is, hogy mi a fontosabb, megörökíteni és megerősíteni egy bizonyos közösség hatalmi státuszát vagy megőrizni az emberi életet.

A fogság idején vizionált közösség kereteinek, rendjének megtartása megköveteli a tagoktól, hogy még életük árán is távolságot tartsanak a környező „másoktól”. A Num 25 narrációja azon a ponton válik felkavaróvá, amikor nemcsak a veszélyesnek ítélt „másokat” ítéli halálra, hanem a közösségen belül is mindenkit, aki a tiltott „másokkal” kapcsolatba kerül. Vizsgálatom során figyelembe veszem a vizsgált szövegek feltételezett keletkezési idejét és a szövegek mögött meghúzódó teológiai irányokat, motivációkat, ugyanakkor fontosnak tartom a Héber Biblia kanonikus ívében elfoglalt helyüket is. Disszertációm magja a 3. fejezetben található exegézis a Num 25 elbeszéléséről. Az az alapfeltételezésem, hogy a Héber Biblia szerzői és szerkesztői számára, különösen a Papi forrásnak tulajdonított szövegekben, az izraelita identitás megformálása és megőrkítése (melynek alappillérei a papság, a vallási és etnikai tisztaság) fontosabb, mint az egyéni élet értéke és annak megőrzése. Figyelembe véve a Pentateuchosz P-szövegeit, megfigyelhető egy kanonikus következetlenség az emberi élet megítélésével és az emberöléssel kapcsolatban. Nem menthetők fel a modern olvasó számára ezek a szövegek azzal, hogy az erőszakos jelölést az Ószövetség „állandó jelzőjének” tulajdonítjuk, mert egyrészt valótlan állítanánk, másrészt pedig az emberi élet értékét érintő bibliai szakaszokra számos alkalommal támaszkodtak és támaszkodnak a keresztény egyházakban, de hivatkozási pontként szolgálhatnak az egyházon kívül is. A téma aktualitásának ez is szerves részét képezi. Fontos azonban figyelembe venni, és alapvetésként tisztázni, hogy az erőszakról, ezen belül az emberölésről a különböző koroknak milyen saját elképzeléseik vannak, amikkel az olvasó a szövegek felé közelít, és ami kölcsönhatásba kerül a Héber Biblia elbeszéléseivel, amelyekben az emberi élet elvétele nemhogy problémás, hanem jutalmazott cselekmény.

Foglalkoztat az a felvetés, hogy az emberi élet értéke abszolutizálható-e, leírható-e az emberi élet szentségének objektív koncepciója. A kiindulópontom az, hogy egy külső, absztrakt szempontból semmilyen élet sem eldobható, feláldozható semmiféle nagyobb jóért, elégtételért saját vagy más vétekért, egy élő sem olthatja ki egy másik életet. A Héber Biblia bizonyos pontjain körvonalazódnak az elszámoltathatóság keretei (pl. tízparancsolat vagy Gen 9,5-6), de bizonyos narratívákban elhalványodnak vagy egyáltalán nem látszanak ezek a keretek. Nemcsak olyan elbeszéléseket találunk, ahol az emberi élet értéktelenként jelenik meg és a gyilkolás bármiféle teológiai/isteni értékelés nélkül marad, hanem olyan szövegek is részei a kanonikus narratívának, ahol bizonyos emberek megöléséért áldás és egyéb előnyök isteni jutalma jár.

Módszer

Kutatásom alapvetően történet-kritikai exegézis segítségével végeztem. A fókuszban a Numeri 25 és az Ex 32 vonatkozó részeinek exegézise áll, a Gen 9,5–6 és az Ex 20,14 (és Deut 5,17), és érintőlegesen a *herem*-szakaszok értelmezése mellett. A disszertáció alapvetően diakrón megközelítést alkalmaz, a választott szövegek exegézisében azonban a szinkrón módszerek közül az irodalom- és társadalomtudományos megközelítések szempontjai is helyet kapnak a vizsgálatban.

A Tóra hagyományainak, rétegeinek vizsgálatában a Julius Wellhausen nevéhez kötött, mára bizonyos szempontból meghaladott forráselmélet alapvetéseiből (a Jahvista +Elohista; Deuteronomiumi; Papi hagyományok megkülönböztetéséből) indulok ki, mivel a történet-kritikai kutatás máig használja a források megjelöléseit, ugyanakkor figyelembe veszem az eltérő (P/nem-P) megkülönböztetéseket is. A Deuteronomiumi hagyományon belül a Deut Mózes 5. könyvét jelöli, a DTM pedig a Józsué, Bírák, 1–2 Sámuel és 1–2 Királyok könyveit is magában foglaló történeti műre vonatkozik, a KTM pedig a Krónikás Történeti Művet jelöli.

A forráskritikai elemzés fontos a Papi hagyomány teológiai gondolkodásának megismeréséhez, valamint az emberi élet értékével és az élet kioltásával kapcsolatos álláspont megértéséhez. A Num 25 és kapcsolódó szövegek exegézisének törekvése, hogy világossá váljon a P motivációja, amely annyira fontosnak tűnik a szöveg számára, hogy másodlagossá teszi a témával kapcsolatos ellentmondásokat. Ez szükségszerűen magában foglal valamilyen mértékű kánonkritikai megközelítést is. Emellett fontosnak tartom a kiválasztott szövegek és a P teológiájának antropológiai szempontú átgondolását is az emberi élet értékéről. Különösen fontos ez posztmodern jelenünkben, melyben az emberek folyamatos *exodusa* zajlik, és emberi életek ezrei tűnnek el humanitárius válságokban és katasztrófákban.

A bibliai szövegek idézéséhez a magyar Revideált Új Fordítást használom (RÚF), a héber szöveg esetében a Biblia Hebraica Stuttgartensiát (BHS), amennyiben ezektől eltérek (pl. saját fordítás alkalmazásával), azt lábjegyzetben jelzem. Az élet értékének vizsgálata a tényleges munkafolyamatban a kiválasztott és hozzájuk szorosan kapcsolódó szövegek egymás mellé helyezésével és együtt olvasásával történik, melyben nagy szerepe van a kortörténeti háttér és kontextus megismerésének is.

Tézisek

Az élet értéke által tematizált vizsgálat a következő teológiai csomópontokat körvonalazza:

1. A Héber Bibliában a Papi hagyományhoz tartozó Gen 9,5-6 megfogalmazza az „élet szentségét”, hogy mivel Isten saját képére teremtette az emberiséget, ezért az embernek tabu a másik ember életének elvétele. A „Ne ölj!” parancsolat (Ex 20,23; Deut 5,17) alátámasztja ezt az alapvető etikai megfontolást.
2. A Gen 9,5-6 alapján kimondható, hogy a Papi hagyomány számára az emberi élet elvétele tabu, mert az emberi élet szent (Istenhez tartozik).
3. Az élet érinthetlenségét a különböző hagyományok gyakran figyelmen kívül hagyják motivációiktól függően.
 - 3.a A Papi hagyomány az emberölést jutalmazza a papság pozíciójának megszilárdítása érdekében a fogság utáni időszakban, az Isten és Isten népe között kötött szövetségben belül.
 - 3.b A Deuteronomiumi hagyomány (ezen belül is a *herem* koncepciója) az ígért földjének megszerzése és megtartása, valamint a vallási tisztaság megőrzése érdekében „parancsolja” az ölést.
4. A Héber Biblia szöveghagyományait vizsgálva megállapítható, hogy az emberölés tilalma, a vérbosszú minősített eseteit kivéve, csak az izraelita közösségen belül érvényes. A Num 25 elbeszélésének a Papi hagyományból származó része következetlen és ignoráns ezzel szemben.
5. A Num 25 ellentmondásos a dicséret és jutalom kérdésében, mert azok nemcsak a midjáni nő, hanem egy izraelita férfi meggyilkolásának is a következményei.
6. A Num 25 a Fineás által elkövetett, jutalmazott emberöléssel a papság áronita vonalát helyezi legitim vezető szerepbe, ezzel véget vet a fogság utáni papi csoportok rivalizálásának.
7. Az izraelita kultuszban az Isten iránti odaadás és elköteleződés vérben és gyilkosságban fogant *ordinációt* követel, amely a Num 25 P-szövegében az „örök papság szövetségeként” fogalmazódik meg, nem-P Ex 32-ben pedig a lévíták „önmaguk felavatásaként – az Úr szolgálatára”.

Az élet értékéről szóló vizsgálat összefoglalása

A dolgozat elején közölt idézet magába sűríti azokat a rendkívül fontos megállapításokat Istenről és (a zsidó) emberről, amelyek a jelen értekezés kiindulóponját körvonalazzák. A Misna kiválasztott szakasza visszautal a teremtésre, arra a mindent megelőző aktusra, amikor Isten megteremtette az embert, egy olyan létezőt, amely hasonlatos az alkotójával. A teremtett ember egyedi, mégis minden embert összekapcsol, közösségbe kapcsol két közös vonás, a teremtettség és az istenképűség, és harmadik szempontként a felelősség egymás iránt. Ezek a hangsúlyok alapozzák meg az élet értékének vizsgálatát a pentateukhoszi hagyományokban.

Az emberölés erőszakos cselekedet – minden korban és társadalomban. A kérdés azonban már jóval összetettebb, ha azt vizsgáljuk, hogy mikor, kik számára és milyen mértékben számít az emberek közötti végzetes erőszak problémásnak; mik azok a kritériumok, amelyek határt húznak az emberi interakciókban a *problémás*, az *elfogadható* és a *dicsérendő* között. Az élet elvétele az étellel, élni akarással ellentétes invazív cselekedet, amely nemcsak megsérti a (másik) élet határait, hanem el is törli azokat, ellehetetlenítve a létezés alapfeltételeit. Ezzel a kompetenciaátlépéssel pedig megsérti az *isteni* és az *emberi* közti határvonalat. Az erőszak szabályozásának kialakítása a társadalmi közösségek mindenkor feladata, jogi szempontból és az antropológiai reflexió szempontjából egyaránt.

Dolgozatomban az élet értéke tematizálja a különböző kiválasztott szövegek exegetikai elemzését és értelmezését. Az eredmények ezeknek a szövegeknek az egymás mellé helyezésből és együttolvasásából születtek. Kiindulópontom az „élet szentségének” alátámasztása a Gen 9,5–6 nyomán, amiből az következik, hogy az emberölés tabu az ember számára. Ezek a versek annak a fogság utáni, nagyívű Papi visszatekintésnek a részei, mely a saját időszakának identitásformálódását összekapcsolja az özönvíz utáni idősakkal. Az özönvíz szükségessége abban ragadható meg számukra, hogy az ember az élet szentségének megtörésével és sérthetlenségének figyelmen kívül hagyásával alapvetően vétkezett a teremtés isteni rendje ellen. A Gen 9,5–6 versei visszautalnak a Gen 1,28 imperatívuszára és kimondják az élet kölcsönös védelmének és az egymás élete iránti felelősségvállalásnak az alapszabályát. Mindez azt jelenti, hogy életet csak az vehet el, aki adni, teremteni tud, tehát az emberi élet elvételének tabuja a P számára az istenképűsége, az Istenhez tartozáson alapul. Az éltető vér kiontása pedig nem maradhat következmények nélkül, a szemet szemért elv itt poetikus igazságként fogalmazódik meg.

Az elvi alapvetés és a társadalmi együttélés valóságának disszonanciájára nem mindig adhatók egzakt válaszok. Nincs olyan kultúra, amelyben ne jelenne meg az erőszak, és bizonyos konfliktusok ne torkollanának az emberi élet kioltásába. Ennek következtében olyan kultúrát sem ismerünk, amely ne szabályozná, ne tiltaná az együtt élők közötti erőszakot. A tabusítás, tiltás a primitív társadalmakban arra vonatkozott, hogy távol tartassanak vagy hatástalanítsanak mindent, ami a közösségre veszélyes. A

tízparancsolat vonatkozó szabálya, a *Ne ölj!* is így értelmezhető, ne ölj, hogy ezzel ne sodord veszélybe a közösségedet, vagyis ne árts annak. Ebből a parancsolatból nem vonható le absztrakt módon az „élet szentsége”; az élet nem önmagában és önmagáért szent, hanem azért, mert Istenhez tartozik.

Az élet Istenhez tartozik ugyan, de nem minden élet tartozik Isten választott közösségéhez. Meglehetősen nagy feszültségforrást jelentenek a Héber Biblia *herem*-szövegei, amelyek parancsba adják bizonyos idegen népek megsemmisítését, melynek elmulasztása büntetést eredményez. Erős érvek sorakoznak amellett, hogy ezek a népirtások történetileg nem hiteles leírások, tehát a valóságban sosem valósultak meg, azonban a szövegben megnyilvánuló retorikai erőszak sem tekinthető problémamentesnek. Az isteni paranccsal legitimált emberölés számos visszaélésre adott alapot a történelem során. A gyakorlat megvalósítását lehetővé tevő, extrém esetben előírásként értelmezett legitimáció problémája leginkább abban rejlik, hogy modern értelmezők csoportjai azonosítják magukat az isteni kinyilatkoztatás bibliai megszólítottjaival. Ha ez az azonosulás literális jellegű, a megsemmisítendő ellenséget önkényesen helyettesíti be a bibliai narratívába. Az „élet értékét” vizsgáló kutatás motivációi közt a visszaélés veszélyének szempontja is jelen van.

A fogság utáni identitáskeresés és formálódás Isten népe közösségének újjászervezésében látja jövőjét. A közösséget védeni, megtisztítani (tisztán tartani) mindennél fontosabb, még az egyén életének védelménél is, ami háttérrel ad annak, hogy az élet érinthetetlenségét a különböző hagyományok – további motivációiktól függően – figyelmen kívül hagyják. A Num 25 és az Ex 32 kiválasztott szövegei két különböző hagyományból származnak, azonban mindkét elbeszélésben megjelenik a jutalom, az áldás, ami az emberölésért jár. Az emberölés tilalma, a vérbosszú minősített eseteit kivéve, a választott nép közösségére vonatkozik, azonban mindkét elbeszélés ignoráns ezzel szemben. A Papi hagyományhoz tartozó Fineás-narratíva (Num 25,6–18) következetlensége abban áll, hogy a buzgalmaért jutalmat kapó Fineás nemcsak a midjáni Kozbival, hanem az izraelita Zimrivel is végez. Ennek az ellentmondásnak a magyarázata egyrészt a simeonita Zimri származásában kereshető. A törzsfő erőszakossága a Gen 34-ben és Jákób fiainak adott áldásában (Gen 49) is megnyilvánul. Másrészt, a meggyilkolt midjáni nő, Kozbi megjelenése az izraelita táborban magába sűríti a bálványimádás és az idegen népekkel való keveredés félelmeit, illetve azt a vegyesházasságok elleni polémiát, ami hangsúlyosan Ezdrás és Nehémiás könyveiben, a fogság utáni restauráció időszakára vonatkozóan artikulálódik. Fineás tette és Ezdrás missziója az áronita Ezdrás családfájában kapcsolódik össze, valamint a papság kiemelt szerepében. Ezt a Num 25 az „örök papság szövetségével” pecsételi meg, és jelöli ki egyúttal az áronita papi vonal vezető státuszát.

Az izraelita papság kialakulásával kapcsolatban a jelen vizsgálat J. Wellhausen modelljéből indul ki, melynek egy részmegállapítása, hogy a papság a királyság előtti időkben nem játszott jelentős szerepet. A Tóra szövegvilágában azonban a papság születése a pusztai vándorlás időszakában kap helyet,

ahol a különböző papi csoportok közötti feszültséget az ún. *konfliktustörténetek* (többek közt az aranyborjú és Fineás története) szemléltetik. A papi csoportok egyértelmű szétválása a fogság utáni időszakra tehető, ahogyan a különböző hagyományokban megjelenő rivalizálás lezárása is. A lévíták erőszakosságának eredője, Lévi erőszakossága, Simeonnal együtt a Gen 49-ben jelenik meg, valamint a Dina-elbeszélésben (Gen 34) és az aranyborjú történetében (Ex 32) is. Az áronitákkal kapcsolatban a Numeriben egy egész erőszak-szekvencia vonul végig a könyvön (a Num 5; 11; 16 és 21 fejezeteiben), melynek végső eleme a Fineás által kivégzett Kozbi és Zimri esete. A lévíták és ároniták Isten iránti odaadását és elköteleződését a különböző hagyományok vérontással pecsételik meg, ezzel jelezve, hogy ezek a csoportok az izraelita történelem határhelyzeteiben nem tántorodtak el attól sem, hogy a végsőig elmenjenek. Az áldozatkészség és az elköteleződés YHWH és az ő szövetsége mellett másodlagos kérdéssé degradálja az élet szentségét. A modern olvasó számára egyértelművé válik a szembenállás a Num 25 emberölést laudáló elbeszélése és az élet szentségét és elvételésének tabuját megalapozó Gen 9,5–6 versei között, amely ellentmondás azonban a Papi hagyomány számára nem problémás. Az emberölés okozta feszültséget a Num 25 szövegében teljesen elfedi az engesztelésre és jutalmakra helyezett hangsúly. A Fineásnak adott kettős jutalom, a „béke szövetsége” és az „örök papság szövetsége” egy erőszakos és végzetes cselekedet következménye, amelyet az elbeszélés „feltékeny indulatként” aposztrofál. Ez az indulat, az istenivel összhangban működő hozzáállás, pozitív példaként szolgál a későbbi hagyományok számára az egy-egy ügy mellett való elköteleződés során. Az a koncepció, hogy az emberi élet elvételésért nem büntetés, hanem jutalom jár, az emberölésre nézve a „feltékeny indulat” isteni legitimációjának minősül, amely felmenti az elkövetőt, de teljesen közömbös az áldozatokra nézve.

Az Ókori Keleten a közösség érdeke feljebbvaló az egyén érdekeinél, melytől a modern kor individualizmusa azonban jelentősen eltávolodott. Az erőszak problémássága az ókori szövegekben bizonyos szempontból ehhez is köthető. Az a felvetés azonban, hogy Fineás valóban a közösség érdekében cselekszik-e, amikor egy hirtelen mozdulattal véget vet egy idegen, de feltételezhetően ártatlan nő, és egy izraelita honfitársa életének, vagy mindezek pusztán az elbeszélést mozgató hatalmi-politikai motivációk kifejezésének eszközei – nyitott kérdés marad. Teológiai szempontból azonban az emberölés és az áldás feszültsége nem oldható fel.

A gyilkosságtörténetek központi szervezőereje, az események csúcspontja az emberölés cselekedete, amelyben bizonyos szempontból az áldozat „bűnbak funkciója” oldja a közösség feszültségét, katalizálja, illetve megelőzi a tagok közti vérbosszú eskalálódását, megállítja az erőszak körforgását. Létezhetnek olyan helyzetek, amelyekben az emberölés szükségesnek, akár legitimnek is tekinthető, de az emberi élet elvétele a teremtési rend megsértése, mindig az ember és közösségének sérülésével is jár. Jézus radikális a kérdésben, amikor arról beszél, hogy már az ártani akaró gondolat is olyan súlyos, mint a tényleges gyilkosság (Mt 5,21-22).

A Héber Biblia hagyományai nem promotálják az emberölést, hanem határozott kereteket szabnak az emberi élet elvételének. Nem reflektálnak azonban a közösség védelmének mindent felülíró törekvései és az eszközök, valamint az áldozatul követelt életek között húzódó feszültségre. A Num 25 alapján Isten népét Isten indulatának megfelelő buzgósággal megvédeni, ha nem is parancsolt, de példaértékű, jutalmazandó dolog, melynek megvalósítója Fineás, Áron főpap leszármazottja. Az áronita papság csoportja az örök papság szövetségével erőteljes kiemelészt kap. A papság kiváltsága a kapcsolattartás YHWH-val, ez a kiváltság pedig kontrollt, hatalmat ad afelett a közösség felett, amely ebből a szempontból rájuk van utalva. És ez a szempont a legfontosabb, hiszen az identitásképzés alapvetése a szövetségkötés, melyben YHWH Izrael Istene, aki kihozta népét a szolgaság házából, valamint földet és az utódokon keresztül jövőt ígért nekik. A „féltékeny indulat” legitimációja és a szövetséghez való hűség a gyilkosságtörténetekben szorosan összekapcsolódik.

A dolgozat kiindulópontjaként meghatározott koncepció az élet értékével, és az emberölés előzményeivel és következményeivel kapcsolatban az elemzés végére összetettebb képet mutat. Az emberi élet elvételének pillanatában az „élet szentsége” sérül. Az élet értéke abban az összetett rendszerben formálódik, mely az emberölést megelőző tiltás és parancs, és az azt követő áldás és átok elemeiből áll. A vizsgálatban ez előzmény oldalán a *Ne öl!* parancsolat, míg a következmények oldalán a Fineás kettő szövetség-jutalmát elbeszélő Num 25 kapott nagyobb szerepet. A kettő között húzódó feszültség pedig hangsúlyosabbá vált. Az Istent kereső, az Istenhez kapcsolódni vágyó ember örök feladata kutatni, hogy ezek közt a feszültségek közt hogyan is rajzolódik ki az élet értéke, és annak a jelenléte, akitől az élet származik.

A Héber Biblia erőszakos szövegei által felfestett istenkép, amely valószínűleg mindig emberi motivációkat, működési módokat is legitimál, egy a számos ábrázolás és látásmód közül, amelyekkel a bibliai szövegek vizsgálatánál találkozunk. Az interpretáció szempontjából mindenkori fontossággal bír Istennek és ezeknek az istenképeknek a megkülönböztetése; a féltékeny indulat és a féltő szeretet megkülönböztetése. Minden bizonnyal konstruálható olyan érvelés, mely az Isten nevében való emberölést a gyilkosság egyetlen legitim fajtájának tartja, az emberi élet elvétele azonban sosem lehet etikai és teológiai jó.

Az élet értékének témája kiemrítetetlen témája lehet a további kutatásnak, egy alaposabb és széleskörűbb antropológiai megközelítésnek, valamint az erőszak-szövegekben megjelenő istenképek vizsgálatának. Az identitáskutatás, az egyénnek és a közösséggel kapcsolatban egyaránt, fontos szempontokat mutathat a teológia számára is. A – Magyarországon kevésbé elterjedt – posztkoloniális megközelítés pedig a szövegek hatalami, politikai dinamikájának megértéséhez biztosíthat eszközöket a jövőben. A Héber Biblia hagyományaival, történeteivel foglalkozni nemcsak feladata a keresztény embernek, hanem gyönyörűsége és kiváltsága is egyben.

A disszertációban felhasznált válogatott szakirodalom

- ACHENBACH, Reinhardt, *Die Vollendung der Tora - Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches im Kontext von Hexateuch und Pentateuch*, BZABR 3, Harrasowitz Verlag, 2003.
- ACHENBACH, Reinhardt, *Das Heiligkeitsgesetz und die sakralen Ordnungen des Numeribuches im Horizont der Pentateuchredaktion*, in: RÖMER, Thomas (ed.), *The Books of Leviticus and Numbers*, 2008.
- ALT, Albrecht, *Zur Talionisformel*, in: *Kleine Schriften zur Geschichte des Volkes Israels*, Band 1, C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1959.
- BAINTON, Roland H., *Christian Attitudes Toward War and Peace. A Historical Survey and a Critical Re-evaluation*, Abingdon Press, Nashville, 1990.
- BARMASH, Pamela, *Homicide in the Biblical World*, Cambridge University Press, 2005.
- BARUCHI-UNNA, Amitai, *The Sotry of the Zeal of Phinehas and Congregational Weeping at Bethel*, *Vetus Testamentum*, Vol. 65, Fasc. 4., 2015.
- BLENKINSOPP, Joseph, *The Baal Peor Episode Revisited (Num 25,1-18)*. *Biblica*, Vol. 93., 2012.
- BOORER, Suzanne, *The Vision of the Priestly Narrative. Its Genre and Hermenutics of Time*, SBL Press, Atlanta, 2016.
- BREMMER, Jan: *Scapegoat Rituals in Ancient Greece*. In: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 87., 1983.
- BRICHTO, Herbert Chanan, *On Slaughter and Sacrifice. Blood and Atonement*, Hebrew Union College Annual, Vol. 47., Hebrew Union College Press, 1976.
- BROWN, Francis, D.D., D. Litt, *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon, With an appendix containing the Biblical Arameic (BDB)*, Hendrickson Publishers, 2010.
- CAMPBELL, Antony F., O'BRIEN Mark A., *Unfolding the Deuteronomistic History: Origins, Upgrades, Present Text*, Fortress Press, Minneapolis, 2000.
- CARMICHEL, Calum, *The Book of Numbers. A Critique of Genesis*, Yale University Press, New Haven, 2012.
- CARR, David M., *An Introduction to the Old Testament. Sacred Texts and Imperial Contexts of the Hebrew Bible*, Wiley-Blackwell, 2010.
- CHILDS, Brevard S., *The Book of Exodus. A Critical, Theological Commentary*, The Old Testament Library, Westminster John Knox Press, 1974.
- COHEN, Shaye J. D. *From the Maccabees to the Mishnah*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2014.
- COLLINS, John J., *The Zeal of Phinehas: The Bible and the Legitimation of Violence*, *JBL*, 122/1., 2003.
- COOGAN, Michael D., *The Old Testament. A Historical and Literary Introduction to the Hebrew Scriptures*, Oxford University Press, New York, 2014.
- CROSS, Fank Moore, *Canaanite Myth and Hebrew Epic - Essays in the History of the Religion of Israel*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1973.
- DOHMEN, Christoph, *Exodus 19-40, Herders Theologischer Kommentar zum Alten Testament*, HThKAT, Verlag Herder, Freiburg, 2004.
- DOUGLAS, Mary, *Jacob's Tears, The Priestly Work of Reconciliation*, Oxford University Press, 2004.
- EISEN, Robert, *The Peace and Violence of Judaism, From the Bible to Modern Zionism*, Oxford University Press, Oxford, 2011.

- FREI, Peter, *Persian Imperial Authorization: A Summary*, in: WATTS, James W., *Persia and Torah. The Theory of Imperial Authorization of the Pentateuch*, SBL, Atlanta, 2001.
- FREI, Peter, Koch, KLAUS, *Reichsidee und Reichsorganisationim Perserreich*, Orbis Biblicus et Orientalis 55, Universitätsverlag Freiburg, Schweiz; Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen, 1984/1996.
- FREVEL, Christian, *Ending with the High Priest*, in: FREVEL, Christian, POLA, Thomas, SCHAT, Aaron, *Torah and the Book of Numbers*, FAT 62, Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.
- GAYFORD, Sydney Charles, *Sacrifice and Priesthood. Jewish and Christian*, Methuen, London, 1924.
- GERTZ, Jan Christian, *Das erste Buch Mose (Genesis). Die Urgeschichte Gen 1-11*, Das Alte Testament Deutsch, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2018.
- GILDERS, William K., *Blood Ritual in the Hebrew Bible: Meaning and Power*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2004.
- GIRARD, René, *A bűnbak*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.
- GIRARD, René, *Mi rejtvé volt a világ teremtésétől fogva*, L'Harmattan Kiadó – Szegedi Tudományegyetem Filozófiai Tanszék, Budapest, 2013.
- HARRELSON, Walther, *The Ten Commandments and Human Rights*, Fortress Press, Philadelphia, 1980.
- HAYES, Christine E., *Gentile Impurities and Jewish Identities. Intermarriage and Conversion from the Bible to the Talmud*, Oxford University Press, 2002.
- HENGEL, Martin, *The Zealots. Investigations into the Jewish Freedom Movement in the Period from Herod I. until 70 A. D.*, T. & T. Clark, Edinburgh, 1989.
- HOFREITER, Christian, *Making Sense of the Old Testament Genocide. Christian Interpretations of Herem Passages*, Oxford Theology and Religion Monographs, Oxford University Press, 2018.
- HOSSFELD, Frank-Lothar. *Der Dekalog: Seine späten Fassungen, die originale Komposition und seine Vorstufen*, OBO 45, Universitätsverlag, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1982.
- JEREMIAS, Jörg, *Theologie des Alten Testaments*, Das Alte Testament Deutsch, Ergänzungsreihe, Band 6., Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2017.
- JOOSTEN, Jan, *People and Land in the Holiness Code. An Exegetical Study of the Ideational Framework of the Law in Leviticus 17-26*, Brill, Leiden, 1996.
- KAMINSKY, Joel S., *Yet I loved Jacob: Reclaiming the Biblical Concept of Election*, Abingdon Press, Nashville, 2007.
- KARASSZON István, *Tízparancsolat és Deuteronomium*, in: *Az ószövetségi teológia történetéhez*, KGRE, L'Harmattan, Budapest, 2020.
- KARASSZON István, *Az Ószövetség teológiai üzenete*, KGRE, L'Harmattan, Budapest, 2021.
- KARASSZON István, *Kik voltak a lévíták?*. In: *A nagy zarándok végleg célhoz ért : Tanulmányok Xeravits Géza emlékére 50. születésnapja alkalmából*, Studia Hebraica Hungarica VI., szerk. ZSENGELLÉR József, L'Harmattan - Magyar Hebraisztikai Társaság, Budapest, 2021.
- KNOHL, Israel, *The Sanctuary of Silence. The Priestly Torah and the Holiness School*, Eisenbrauns, Winona Lake, Indiana, 2007.
- KOCH, Klaus, *Um das Prinzip der Vergeltung in Religion und Recht des Alten Testaments*, Wege der Forschung, Band CXXV, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1972.
- LEVINE, Baruch A., *Leviticus*, JPS, 1989.
- LEVINE, Baruch A., *Numbers 21-36, The Anchor Bible*, Vol. 4B, Doubleday, 1993.

- LEVINSON, Bernard M., ROM-SHILONI, Dalit, SCHMID, Konrad (szerk.), *The Formation of the Pentateuch*, FAT 111, Mohr Siebeck, Tübingen, Germany, 2016.
- LEVENSON, J. D., *The Universal Horizon of Biblical Particularism*. In: *Ethnicity and the Bible*, Biblical Interpretation Series. Vol. 19., Brill, 1996.
- LEVENSON, Jon D., *The Hebrew Bible, The Old Testament, and Historical Criticism*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 1993.
- LEUCHTER, Mark, *The Levites and the Boundaries of Israelite Identity*, Oxford University Press, 2017.
- LEUCHTER, M. A., HUTTON, J. M., *Levites and Priests in Biblical History and Tradition*, SBL, Atlanta, 2011.
- LYONS, William L., *History of Modern Scholarship on the Biblical Word Herem*. The Contributions of Walter C. Kaiser, Jr., Peter C. Craigie, and Tremper Longman, III, The Edwin Mellen Press, UK, 2010.
- MCCARTHY, Dennis J., *The Symbolism of Blood and Sacrifice*, JBL Vol. 88/2., 1969.
- MILGROM, Jacob, *Leviticus 17-22. A New Translation with Introduction and Commentary*, AB, Doubleday, New York, 2000.
- MILGROM, Jacob, *The JPS Torah Commentary, Numbers, The Traditional Hebrew Text with the New JPS Translation Commentary*, The Jewish Publication Society, 1989.
- MONROE, Lauren. A. S. Monroe, *Phinehas' Zeal and the Death of Cozbi: Unearthing a Human Scapegoat Tradition in Numbers 25:1-18*, *Vetus Testamentum* 62, 2012.
- NIDITCH, Susan, *War in the Hebrew Bible, A Study in the Ethics of Violence*, Oxford University Press, 1993.
- NIDITCH, Susan, *Judges. A Commentary*, The Old Testament Library, Westminster John Knox Press, Louisville, KY, 2008.
- NIHAN, Christophe, *From Priestly Torah to Pentateuch: A Study in the Composition of the book of Leviticus*, FAT 25., Mohr Siebeck, Tübingen, 2007.
- NIELSEN, Eduard, *Deuteronomium*, HAT I/6., Mohr Siebeck, Tübingen, 1995.
- NOTH, Martin, *Numbers, A commentary*, SCM Press LTD, London, 1980.
- OLSON, Dennis T., *The death of the old and the birth of the new. The framework of the book of the Numbers and the Pentateuch*, *Brown Judaic Studies*, No. 71, Scholars Press, 1985.
- OTTO, Eckart, *Die Ursprünge der Bundestheologie im Alten Testament und im Alten Orient*, ZAR 4, 1998.
- PERDUE, Leo G, CARTER, Warren, BAKER, Coleman A. (szerk.), *Israel and Empire, A Postcolonial History of Israel and Early Judaism*, Bloomsbury, 2015.
- PETERS, John P., *The Hebrew Idea of Holiness*, *The Biblical World*, Vol. 14. No. 5., 1899.
- POLA, Thomas, *Back to the Future: The Twofold Priestly Concept of History*, in: *Torah and the Book of Numbers*, ed. FREVEL, Christian, POLA, Thomas, and SCHAT, Aaron, FAT 62, Mohr Siebeck, Tübingen, 2013.
- POLA, Thomas, *Die Ursprüngliche Priesterschrift. Beobachtungen zur Literarkritik und Traditionsgeschichte von Pq*, WMANT 70, Neukirchener Verlag, 1995.
- PUI-LAN, Kwok, *Postcolonial Imagination and Feminist Theology*, Westminster John Knox Press, Louisville, Kentucky, 2005.
- REES, Anthony, [Re]Reading Again: A Mosaic Reading of Numbers 25, *Library of the Hebrew Bible/Old Testament Studies* 589 (former JSOTS), Bloomsbury, 2015.
- REGEV, Eyal, *Priestly Dynamic Holiness and Deuteronomic Static Holiness*, *Vetus Testamentum*, Vol. 51. Fasc. 2, 2001.
- REHM, Merlin D., "Levites and Priest", In: *The Anchor Bible Dictionary*, Vol. 4, Doubleday, New York, 1992.
- REIF, Stefan C., *What Enraged Phinehas? - A Study of Numbers 25:8*, JBL, Vol. 90, No. 2., 1971.

- REIN, Nauta, *Cain and Abel: Violence, Shame and Jealousy*, Pastoral Psychology 58, Springer, 2009.
- ROWLETT, Lori L., *Joshua and the Rhetoric of Violence, A New Historicist Analysis*, JSOTS 226, Sheffield Academic Press, 1996.
- RÖMER, Thomas, MACCHI, Jean-Daniel, NIHAN, Christophe (szerk.): *Einleitung in das Alte Testament: Die Bücher der Hebraischen Bibel und die Alttestamentlichen Schriften der Katholischen, Protestantischen und Orthodoxen Kirchen*, Theologischer Verlag, Zürich, 2013.
- RUWE, Andreas, *Heiligkeitsgesetz und Priesterschrift*, FAT 26, Mohr Siebeck, 1999.
- SARNA, Nahum M., *Exodus*, JPS, 1991.
- SARNA, Nahum M., *Genesis*, JPS, 1989.
- SCHECHTMAN, Sarah és BADEN, Joel S. (szerk.), *The Strata of the Priestly Writings*, AThANT Band 95, Theologischer Verlag, Zürich, 2009.
- SCHWARTZ, Regina, M. *The Curse of Cain, The Violent Legacy of Monotheism*, The University of Chicago Press, 1997.
- SMEND, Rudolf, *Die Bundesformel*, EVZ-Verlag, Zürich, 1963.
- STAMM, Johann Jakob, *The Ten Commandments in Recent Research*, (ford. ANDREW, Maurice Edward) Studies in Biblical Theology, Secons Series 2., SCM Press, 1967.
- STAMM, Johann Jakob, *Sprachliche Erwägungen zum Gebot "Du sollst nicht töten"*, TZ 1., 1945.
- STERN, Philip D., *The Biblical Herem: A Window on Israel's Religious Experience*, BJS 211, Scholars Press, Atlanta, 1991.
- TAGGAR-COHEN, Ada, *Covenant Priesthood: Cross-cultural Legal and Religious Aspects of Biblical and Hittite Priesthood*, in: LEUCHTER, Mark A. and HUTTON, Jeremy M., *Levites and Priests in Biblical History and Tradition*, Atlanta, 2011.
- WATTS, James W. (szerk.), *Persia and Torah. The Theory of Imperial Authorization of the Pentateuch*, SBL, Atlanta, 2001.
- WELLHAUSEN, Julius, *Prolegomena to the History of Israel*, Scholars Press, Atlanta, 1994.
- WESTERMANN, Claus, *Genesis*, Biblischer Kommentar Altes Testament, Band I/1., Genesis 1-11, Neukirchener Verlag des Erziehungsvereins GmbH, Neukirchen-Vluyn, 1976.
- XERAVITS Géza, *A papság ószövetségi képéről*. In: *Tanulmányok az ókori Izrael kultuszáról*, Simeon Könyvek, Pápai Református Teológiai Akadémia - Pápa, L'Harmattan - Budapest, 2008.
- ZLOTNICK SIVAN, Helena, *The rape of Cozbi (Numbers XXV)*, VT, Vol. LI No. 1, Brill, Leiden, 2001.

A szerző publikációs listája

Pápai Attila, Molnár Lilla, *Lelkiismeretlen hidegvérűség : Egy előre megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosság idealizálása Bír 3,12-30-ban.* In: Orosz Gábor Viktor; Pángyánszky Ágnes; Bácskai Károly (szerk.), *Teológia és lelkiismeret: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest: EHE, Luther Kiadó, 2021.

Seben Glória, Molnár Lilla, *Vese- és szívelégtelenség? : Lelkiismereti működés Jákób történetében.* In: Orosz Gábor Viktor; Pángyánszky Ágnes; Bácskai Károly (szerk.), *Teológia és lelkiismeret: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest: EHE, Luther Kiadó, 2021.

Molnár Lilla, *Transzgenerációs konfliktusok - Férfiak és apák bukása és rehabilitálása a Genézisben*, Collegium Doctorum, Magyar Reforátus Teológia: 17/1. 2021.

Molnár Lilla, *Erőszakszövegek a Szentírásban*, Lelkipásztor: 97/8-9. 2022.

Molnár Lilla, *Kézbe vett sorsok - Sors mozgatta kezek.* In: Pángyánszky Ágnes; Szűcs Kinga; Varga Gyöngyi; Bácskai Károly (szerk.), *Teológia és hűség: Az Evangélikus Hittudományi Egyetem oktatóinak tanulmánykötete*, Budapest: EHE, Luther Kiadó, 2023.

Megjelenés alatt:

Molnár Lilla, *Csak az életét ne - Jegyzetek Jób könyvéhez*, Lelkipásztor 2023.

Publikálási folyamatban:

Lilla Molnár, *Pernicious Strivings - Investigation after Phinehas' Reward in Num 25*, a Society of Biblical Literature International Meeting (Rome, 2019.) Pentateuch szekciójában megtartott előadás alapján.

S. D. G.